QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 10-son)

PEDAGOGIKA
PEDAGOGY

https://doi.org/10.70728/c.series.ped.v08.i10.224

O‘ZBEK XALQ CHOLG‘ULARI ORKESTRI UCHUN CHOLG‘ULASHTIRISHNING TARIXIY SHAKLLANISHI VA TEMBR-REGISTR XUSUSIYATLARI

Nosirov Dilmurod Tursinovich
Qo‘qon davlat universiteti, “Musiqa nazariyasi” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya Ushbu maqolada o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri uchun cholg‘ulashtirish (instrumentatsiya) san’atining tarixiy shakllanish bosqichlari va uning o‘ziga xos tembr-registr xususiyatlari tahlil qilinadi. XX asrning 20–30-yillarida xalq cholg‘ularini takomillashtirish (rekonstruksiya) jarayoni, orkestr guruhlarining tarkib topishi hamda Yevropa cholg‘ulashtirish nazariyasining milliy cholg‘ularga tatbiq etilishi ko‘rib chiqiladi. Muallif milliy orkestrda cholg‘ular guruhlarini muvozanatlash, registrlarni taqsimlash va tembr uyg‘unligiga erishishning asosiy tamoyillarini ilmiy asoslaydi.

Kalit so‘zlar: cholg‘ulashtirish, xalq cholg‘ulari orkestri, tembr, registr, rubob, dutor, g‘ijjak, cholg‘ular rekonstruksiyasi, partitura, musiqiy pedagogika.

Аннотация В статье анализируются исторические этапы становления искусства инструментовки для оркестра узбекских народных инструментов и его тембро-регистровые особенности. Рассматриваются процесс реконструкции народных инструментов в 20–30-е годы XX века, формирование групп оркестра, а также применение европейской теории инструментовки к национальным инструментам. Автор обосновывает основные принципы баланса инструментальных групп, распределения регистров и достижения тембрового единства в национальном оркестре.

Ключевые слова: инструментовка, оркестр народных инструментов, тембр, регистр, рубоб, дутар, гиджак, реконструкция инструментов, партитура, музыкальная педагогика.

Annotation This article analyzes the historical stages in the formation of the art of instrumentation (orchestration) for the Uzbek folk instruments orchestra and its timbre and register characteristics. It examines the reconstruction of folk instruments in the 1920s and 1930s, the formation of orchestral sections, and the application of European orchestration theory to national instruments. The author substantiates the main principles of balancing instrumental groups, distributing registers, and achieving timbral unity in the national orchestra.

Keywords: orchestration, folk instruments orchestra, timbre, register, rubab, dutar, gijjak, reconstruction of instruments, score, music pedagogy.

Kirish

O‘zbek musiqa san’ati tarixida xalq cholg‘ulari orkestrining shakllanishi XX asr milliy madaniyatining eng muhim yutuqlaridan biri hisoblanadi. Asrlar davomida o‘zbek cholg‘u ijrochiligi asosan solistik va kichik ansambl ko‘rinishida mavjud bo‘lgan: Buxoroda tanbur va doira, Xorazmda dutor, g‘ijjak, bolalamon va doira, Farg‘ona–Toshkent vohasida esa nay, qo‘shnay, chang, rubob, dutor kabi cholg‘ularning ansambli keng tarqalgan edi.[144] Katta tarkibli, ko‘p ovozli orkestr tushunchasi esa milliy musiqa amaliyotiga XX asrda, Yevropa musiqa madaniyati bilan o‘zaro ta’sir natijasida kirib keldi.

Orkestr uchun asar yaratishda eng muhim professional ko‘nikmalardan biri – bu cholg‘ulashtirish, ya’ni musiqiy fikrni orkestr cholg‘ulari o‘rtasida taqsimlash va uni tembr, registr hamda dinamik jihatdan to‘g‘ri aks ettirish san’atidir. Yevropa simfonik orkestri uchun cholg‘ulashtirish nazariyasi N.A. Rimskiy-Korsakov kabi allomalar tomonidan puxta ishlab chiqilgan bo‘lsa,[145] o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri uchun bunday izchil nazariy tizim hamon to‘liq shakllanib bo‘lmagan. Bu holat esa yosh bastakorlar va dirijyorlarni tayyorlashda, shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida “Cholg‘ushunoslik. Cholg‘ulashtirish” fanini o‘qitishda muayyan qiyinchiliklar tug‘diradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, milliy orkestr repertuarini boyitish, uning badiiy-texnik imkoniyatlarini to‘g‘ri baholash va bu sohada kadrlar tayyorlash cholg‘ulashtirishning ilmiy-metodik asoslarini aniq belgilashni taqozo etadi. Tadqiqotning maqsadi – o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri uchun cholg‘ulashtirishning tarixiy shakllanish bosqichlarini yoritish, guruhlarning tembr-registr xususiyatlarini tahlil qilish va ularni o‘quv jarayonida qo‘llash yo‘llarini aniqlashdan iborat.

Tarixiy sharh

Xalq cholg‘ulari orkestrining paydo bo‘lishi uchun avvalo cholg‘ularning o‘zi yangi talablarga moslashtirilishi lozim edi. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, o‘zbek xalq cholg‘ularining ko‘pchiligi temperatsiyalanmagan sozlanishga, diatonik yoki to‘liq bo‘lmagan xromatik tovushqatorga, yetarlicha keng bo‘lmagan diapazonga va nisbatan kuchsiz tovushga ega bo‘lgan. Bu holat katta konsert sahnalarida chiqish qilishga, ko‘p ovozli musiqani ijro etishga to‘siq bo‘lgan.[146]

XX asrning 20-yillarida bir qator xalq musiqachilari cholg‘ularni takomillashtirish zarurligini anglab yetdilar. Toshkentlik xonanda Sh. Shoumarov, xorazmlik musiqachi M. Xarratov, toshkentlik usta va musiqachi Usmon Zufarov, shuningdek, namanganlik usta Ruzimatxon Isabayev cholg‘ularning an’anaviy shaklini o‘zgartirib, ularning tovush sifatini yaxshilashga harakat qildilar. Ayniqsa, Usmon Zufarovning tajribalari diqqatga sazovor: usta 20-yillar boshida odatdagidan kattaroq korpusli dutorlar yasab, cholg‘uning ovozini kuchaytirdi, keyinchalik shu tajribani boshqa cholg‘ularga ham qo‘lladi.[147]

---

[144]Nosirov D.T. O‘zbek milliy musiqasi rivojida bastakorlik ijodi // Oriental Art and Culture. – 2023. – Vol. 4, No. 2. – B. 255–261.

[145]Rimskiy-Korsakov N.A. Osnovy orkestrovki. – Sankt-Peterburg: Gutheil, 1913.

[146]Karomatov F. O‘zbek cholg‘u musiqasi (Uzbekskaya instrumental’naya muzyka). – Toshkent, 1972. – B. 76.

[147]Belyaev V.M. Muzykal’nye instrumenty Uzbekistana. – Moskva, 1933. – S. 72.

1927-yilda O‘zbekiston radiosi qoshida o‘zbek cholg‘ularining unison orkestri tashkil etilib, uning rahbari Yunus Rajabiy orkestr tarkibiga Usmon Zufarov yasagan bas g‘ijjaklarni kiritdi. Cholg‘u o‘lchamlarini sezilarli kattalashtirish orqali usta ularning past registrda jaranglashiga erishdi.[148] Garchi bu dastlabki tajribalar muammoni to‘liq hal etmagan bo‘lsa-da, ular xalq cholg‘ularini rekonstruksiya qilish bo‘yicha keyingi ishlarga zamin hozirladi. Keyingi yillarda rubob, dutor, g‘ijjak, nay kabi cholg‘ularning prima, alt, bas va kontrabas turlari yaratilib, orkestr guruhlari Yevropa orkestriga o‘xshash tarzda shakllana bordi.[149]

Shu tariqa o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri bir necha tub o‘zgarishlarni boshidan kechirdi: unison ijrodan ko‘p ovozli (polifonik va garmonik) taqdimotga, solistik cholg‘ulardan guruhlarga bo‘linishga, og‘zaki an’anadan yozma partituraga o‘tish yuz berdi. Bu jarayon cholg‘ulashtirish masalasini milliy musiqa san’atining mustaqil yo‘nalishi darajasiga ko‘tardi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, orkestr partiturlarini tahlil qilish, ilmiy-metodik adabiyotlarni kontent-tahlil qilish, shuningdek muallifning Qo‘qon davlat universitetida “Cholg‘u ijrochiligi” va “Cholg‘ushunoslik. Cholg‘ulashtirish” fanlarini o‘qitish tajribasiga asoslangan pedagogik kuzatish metodlaridan foydalanildi.

1. Orkestr guruhlari va ularning tembr xususiyatlari

O‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri tarkibi odatda to‘rt asosiy guruhdan iborat deb qaraladi: torli-mizrobli cholg‘ular (rubob, dutor, tanbur, qashqar rubobi, chang), torli-kamonli cholg‘ular (g‘ijjak), damli cholg‘ular (nay, surnay, qo‘shnay) va zarbli cholg‘ular (doira, nog‘ora kabi). Har bir guruhning o‘ziga xos tembr va ifoda imkoniyatlari mavjud bo‘lib, ularni bilmasdan turib to‘g‘ri cholg‘ulashtirish mumkin emas.

Rubob guruhi orkestrning ritmik va garmonik asosini tashkil etadi. Rubobning o‘ziga xos “qisqa” va yorqin tembri tovushning tez so‘nishiga olib keladi, shu sababli cho‘ziq notalarni ijro etishda tremolo usulidan foydalaniladi. Dutor guruhi esa yumshoq, kuychan tembri bilan melodik chiziqni olib boruvchi asosiy cholg‘ulardan hisoblanadi: ikki simli bu cholg‘uda kuyni ham, uning ritmik tayanchini ham ijro etish mumkin. G‘ijjak guruhi kamon yordamida cho‘ziq, kantilenali tovush hosil qilishi tufayli orkestrning “xor” vazifasini bajaradi, shuningdek, torli-mizrobli cholg‘lar tembrini yumshatib, ularni bir-biriga bog‘laydi. Nay guruhi esa orkestrga yengil, yuqori registrdagi yorqinlik va nafas bilan bog‘liq badiiy ifodalilik beradi.

Yevropa simfonik orkestrida bo‘lgani kabi, milliy orkestrda ham guruhlar ichida registr bo‘yicha taqsimot amal qiladi. Prima cholg‘ular odatda yuqori ovozni, alt cholg‘ular o‘rta ovozni, bas va kontrabas cholg‘ular esa past ovozni ijro etadi. Bu tizim cholg‘ulashtirishda to‘rt ovozli faktura yaratish imkonini beradi, biroq har bir cholg‘uning real diapazoni va qulay (“ishchi”) registrini hisobga olish talab qilinadi.[150]

2. Cholg‘ulashtirishda registr va dinamik muvozanat masalasi

[148]Karomatov F. Ko‘rsatilgan asar. – B. 76; Belyaev V.M. Ko‘rsatilgan asar. – S. 72.

[149]Vyzgo T.S. Muzykal’nye instrumenty Srednei Azii: Istoricheskie ocherki. – Moskva: Muzyka, 1980.

[150]Nosirov D.T. The logic of development in musical psychology // Asia Pacific Journal of Marketing & Management Review. – 2023. – Vol. 12, No. 10. – P. 129–135.

Xalq cholg‘ulari orkestrida eng ko‘p uchraydigan muammolardan biri – guruhlar o‘rtasidagi dinamik nomutanosiblikdir. Mizrobli cholg‘ular tovushi tez so‘nuvchi va nisbatan kuchsiz bo‘lgani uchun, damli va zarbli cholg‘ularning kuchli tovushi ularni osongina “yopib” qo‘yishi mumkin. Shu sababli bastakor yoki cholg‘ulashtiruvchi partituradagi har bir guruhning ovoz kuchini oldindan hisoblashi, kerak bo‘lganda mizrobli cholg‘ular sonini oshirishi yoki damli cholg‘ular dinamikasini cheklashi lozim bo‘ladi.

Registrlarni taqsimlashda quyidagi amaliy tamoyillarga amal qilish maqsadga muvofiq: birinchidan, kuyni ijro etuvchi guruh o‘z cholg‘ularining eng yorqin va tabiiy jaranglaydigan registrida tutilishi kerak; ikkinchidan, ritmik-garmonik fon past va o‘rta registrda, kuy bilan to‘qnashmaydigan tarzda joylashtirilishi lozim; uchinchidan, tembr kontrasti (masalan, dutor va nay dialogi) musiqiy shaklning ayrim qismlarini ta’kidlash vositasi sifatida qo‘llanilishi mumkin. Aynan shu tamoyillar Rimskiy-Korsakov tomonidan simfonik orkestr uchun asoslab berilgan tembr va registr qonuniyatlarining milliy cholg‘ular sharoitidagi ijodiy talqinidir.[151]

Milliy kuy va maqom ohanglarini cholg‘ulashtirishda yana bir muhim jihat – o‘zbek musiqasiga xos bezaklar (nola, g‘amza va boshqalar), mikroxromatik intonatsiya va improvizatsion elementlarni orkestr talqinida saqlab qolish masalasidir. Agar cholg‘ulashtiruvchi bu unsurlarni e’tiborsiz qoldirsa, asarning milliy ruhi yo‘qolib, u Yevropa musiqasining oddiy “milliy kiyim kiygan” nusxasiga aylanib qolishi mumkin. Shu bois maqom ijrochiligi an’analarini bilish cholg‘ulashtiruvchi uchun zarur shartdir.[152]

3. Cholg‘ulashtirish fanini o‘qitish metodikasi

Oliy ta’lim muassasalarida “Cholg‘ushunoslik. Cholg‘ulashtirish” fanini o‘qitish jarayonida talabalar avvalo har bir cholg‘uning tuzilishi, sozlanishi, diapazoni va ijro imkoniyatlari bilan batafsil tanishishlari zarur. Muallifning Qo‘qon davlat universitetidagi tajribasi shuni ko‘rsatadiki, nazariy bilimlar amaliy tinglash va partituralarni tahlil qilish bilan uyg‘un olib borilganda talabalar tembr tasavvurini ancha tez shakllantiradilar.

Fanni o‘qitishda quyidagi izchil bosqichlarni tavsiya etish mumkin: (1) cholg‘ular bilan tanishish – ularning diapazoni, tovush hosil qilish usullari va ijro xususiyatlarini o‘rganish; (2) tayyor partituralarni tahlil qilish – mashhur bastakorlarning asarlarida cholg‘ulashtirish usullarini aniqlash; (3) fortepiano yoki bir ovozli kuy asosida kichik tarkibli ansambl uchun cholg‘ulashtirish; (4) to‘liq orkestr uchun partitura yaratish va uni amaliy ijroda sinab ko‘rish. Ayniqsa, oxirgi bosqichda talabalarga o‘z ishlarini tirik ijroda eshitish imkoniyatini berish muhim, chunki partituradagi nazariy hisob-kitob orkestr tovushida tekshirilmaguncha, uning muvaffaqiyatini to‘liq baholab bo‘lmaydi.

Shuni ham qayd etish kerakki, cholg‘ulashtirishni o‘rgatishda ustoz-shogird an’anasining ham o‘rni bor: tajribali bastakor yoki dirijyorning jonli ko‘rsatmasi, partitura ustida birgalikda ishlash talabaning kasbiy didini shakllantirishda yozma qoidalardan ko‘ra ko‘proq samara

[151]Rimskiy-Korsakov N.A. Osnovy orkestrovki. – Sankt-Peterburg: Gutheil, 1913.

[152] Shamshidinovich, K. J. "Interaction Of Distance Education Processes to General Secondary Schools." *Journal of Pedagogical Inventions and Practices* 8 (2022): 72-75.

beradi. Bu fikr milliy musiqa pedagogikasida an’anaviy va zamonaviy usullarni uyg‘unlashtirish zarurligi haqidagi qarashlarimizga mos keladi.[153]

4. Tadqiqot natijalari va muhokama

O‘tkazilgan tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri uchun cholg‘ulashtirish san’ati uch asosiy bosqichdan o‘tgan. Birinchi bosqich (XX asrning 20-yillari) unison ijro va cholg‘ularni takomillashtirish bilan xarakterlanadi; ikkinchi bosqich (30–50-yillar) orkestr guruhlari, prima, alt va bas cholg‘ular turlarining shakllanishi va ko‘p ovozlilikning joriy etilishi bilan bog‘liq; uchinchi bosqich (keyingi davrlar) esa milliy bastakorlarning orkestr uchun original asarlar yaratishi, cholg‘ulashtirish usullarining boyishi va bu sohada kasbiy ta’lim tizimining shakllanishi bilan ajralib turadi.

Shuningdek, tahlil shuni ko‘rsatadiki, milliy orkestrda tembr uyg‘unligiga erishish Yevropa simfonik orkestridagi qoidalarni mexanik ko‘chirish orqali emas, balki har bir cholg‘uning o‘ziga xos akustik xususiyatlarini hisobga olgan holda ijodiy yondashish orqali amalga oshiriladi. Masalan, rubob guruhining tez so‘nuvchi tovushini g‘ijjak yoki nay guruhining cho‘ziq tovushi bilan to‘ldirish, dutorning yumshoq tembrini kuyning kulminatsion nuqtalarida bo‘rttirish kabi usullar amaliyotda yaxshi natija beradi. Bu xulosalar muallifning “Cholg‘u ijrochiligi” va “Cholg‘ushunoslik. Cholg‘ulashtirish” fanlarini o‘qitish jarayonidagi kuzatishlariga ham mos keladi: talabalar guruhlar muvozanatini nazariy qoidalar orqali emas, balki jonli tinglash va qayta-qayta tajriba o‘tkazish orqali samaraliroq o‘zlashtirganlar.[154]

Shu bilan birga, bugungi kunda o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri uchun cholg‘ulashtirishga oid yagona ilmiy-metodik qo‘llanmaning yetishmasligi, cholg‘ular diapazonlari va sozlanish tizimlarining turli ijrochilik maktablarida farqlanishi, partituralar yozuvida (transpozitsiya, bezak belgilari) yagona standart mavjud emasligi kabi muammolar saqlanib qolmoqda. Bu esa keyingi tadqiqotlarda alohida e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan yo‘nalishdir.[155]

Xulosa

O‘tkazilgan tahlil o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri uchun cholg‘ulashtirish san’ati milliy cholg‘ularni takomillashtirish, orkestr guruhlarini tashkil etish va Yevropa cholg‘ulashtirish nazariyasini milliy musiqa xususiyatlariga moslashtirish jarayonida bosqichma-bosqich shakllanganini ko‘rsatadi. Rubob, dutor, g‘ijjak, nay va zarbli cholg‘ular guruhlarining tembr-registr xususiyatlarini bilish, ularning dinamik muvozanatini hisobga olish hamda milliy musiqaga xos ifoda vositalarini saqlab qolish cholg‘ulashtirishning asosiy shartlaridir.[156]

---

[153] Kazimov, Jamshid Shamshidinovich. "ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF EDUCATIONAL PROCESSES IN MODERN SCHOOLS ON A SCIENTIFIC BASIS." *Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives*. 2020.

[154] Kazimov, J. S. "CONTENTS OF THE PROCESS OF PREPARATION AND TRAINING OF TEACHERS OF GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS." *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology* 2.7 (2020): 412-417.

[155] Шамахиддинов, Казимов Джамшиджон. «ОРГАНИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫМИ ПРОЦЕССАМИ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ». *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol* 7.3 (2019).

11. Казимов, Жамшид Шамсиддинович. "Современный подход к качеству и эффективности учебно-воспитательных процессов в общеобразовательных школах." *Евразийское Научное Объединение* 2-4 (2019): 230-232.

Tadqiqot natijalaridan quyidagi tavsiyalar kelib chiqadi: (1) oliy ta’lim muassasalarida “Cholg‘ulashtirish” fani dasturida milliy cholg‘ularning akustik va tembr xususiyatlariga oid alohida bo‘limlarni kengaytirish; (2) talabalar yaratgan partituralarni amaliy ijroda sinab ko‘rish imkoniyatini ta’minlash; (3) milliy orkestr uchun cholg‘ulashtirishga doir o‘zbek tilidagi o‘quv-uslubiy qo‘llanma va partituralar to‘plamini yaratish. Ushbu yo‘nalishdagi keyingi tadqiqotlar turli ijrochilik maktablari va orkestr tarkiblarida cholg‘ulashtirish uslublarini qiyosiy o‘rganishga qaratilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nosirov, Dilmurod Tursinovich. “BUXORO SHASHMAQOMINING ILK KOMPOZITSION ILDIZLARI TARIXI.” Oriental Art and Culture, 4.3 (2023): 112-118.

2. Nosirov, Dilmurod Tursinovich. “O‘ZBEK MILLIY MUSIQASI RIVOJIDA BASTAKORLIK IJODI.” Oriental Art and Culture, 4.2 (2023): 255-261.

3. Tursinovich, Nosirov Dilmurod. “THE LOGIC OF DEVELOPMENT IN MUSICAL PSYCHOLOGY.” Asia Pacific Journal of Marketing & Management Review, 12.10 (2023): 129-135.

4. Jurayeva, G. “TALABALARNING O‘ZBEK XALQ CHOLG‘ULARIDA IJROCHILIK MAHORATLARINI OSHIRISHDA USTOZ-SHOGIRD AN’ANALARINING O‘RNI.” Universal xalqaro ilmiy jurnal, 2(4.3) (2025): 535-538.

5. Беляев В.М. Музыкальные инструменты Узбекистана. – М., 1933.

6. Кароматов Ф. Узбекская инструментальная музыка. – Ташкент, 1972.

7. Вызго Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии: Исторические очерки. – М.: Музыка, 1980.

8. Римский-Корсаков Н.А. Основы оркестровки. – СПб., 1913.

9. Shamshidinovich, K. J. "Interaction Of Distance Education Processes to General Secondary Schools." *Journal of Pedagogical Inventions and Practices* 8 (2022): 72-75.

10. Kazimov, Jamshid Shamshidinovich. "ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF EDUCATIONAL PROCESSES IN MODERN SCHOOLS ON A SCIENTIFIC BASIS." *Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives*. 2020.

11. Kazimov, J. S. "CONTENTS OF THE PROCESS OF PREPARATION AND TRAINING OF TEACHERS OF GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS." *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology* 2.7 (2020): 412-417.

12. Шамахиддинов, Казимов Джамшиджон. «ОРГАНИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫМИ ПРОЦЕССАМИ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ». *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol* 7.3 (2019).

13. Казимов, Жамшид Шамсиддинович. "Современный подход к качеству и эффективности учебно-воспитательных процессов в общеобразовательных школах." *Евразийское Научное Объединение* 2-4 (2019): 230-232